Žolt Lazar
Filozofski fakultet
Novi Sad

Izvorni naučni članak
UDK: 061.236.61
Primljeno: 27. 04. 2003.

SLOBODNO ZIDARSTVO KAO ČINILAC OBLIKOVANJA GRAĐANSKOG DRUŠTVA

Freemasonry as a Factor of Formation of Civil Society

ABSTRACT *The article considers the importance which freemason lodges had in the construction of new political culture in 18th century, on the ground of English political practice and French enlightenment. Attention is also focused on the main reasons why masonry didn't succeeded in holding that direction, that is, why it wasn't more than a simple transmission of aspiration for the creation of political institutions of the civil society.*

KEY WORDS *freemasonry (masonry), enlightenment, civil society, political culture, political institutions.*

APSTRAKT *U tekstu se razmatra značaj koji su slobodnozidarske lože u osamnaestom veku imale u procesu izgradnje nove političke kulture, a na osnovama spajanja engleske političke prakse sa idejama francuskog prosvetiteljstva. Pažnja je posvećena i osnovnim razlozima zbog kojih masonerija nije uspela da održi tu svoju usmerenost, odnosno da u društvenim promenama bude više od pukog prenosioca težnje za stvaranjem političkih institucija građanskog društva.*

KLJUČNE REČI *slobodno zidarstvo (masonerija), prosvetiteljstvo, građansko društvo, politička kultura, političke institucije.*

Polemiku o odnosu masonerije, prosvetiteljstva i građanskog društva započeo je krajem osamnaestog veka jezuita Avgustin d'Barel, u svom poznatom pokušaju da francusku revoluciju objasni zaverom filozofa i slobodnih zidara.[1] Mada je reč o "primitivnom obliku tumačenja pomoću namera aktera"[2], Barelovo obimno delo *Zapisi namenjeni istoriji jakobinizma* skrenulo je pažnju na događaje, procese i ličnosti koje istoriografija već od Aleksisa de Tokvila nije mogla da zaobiđe. Uprkos tome, uloga masonerije u širenju prosvetiteljstva i oblikovanju građanskog društva u centar pažnje dospeće tek krajem pedesetih godina dvadesetog veka, zahvaljujući studijama Rajnharta Kozeleka i Bernara Feja o masonskim ložama kao činiocima razgradnje apsolutističke vlasti, odnosno o značaju slobodnog zidarstva u intelektualnoj revoluciji osamnaestog veka. Doprinos celovitijem sagledavanju problema daće i Franko Venturi u čuvenim predavanjima o prosvetiteljstvu,[3] kao i Pjer Ševalije svojom kapitalnom trotomnom istorijom francuskog slobodnog zidarstva. Nakon višegodišnjih istraživanja po arhivama i bibliotekama velikih loža škotske, engleske, francuske, holandske i belgijske masonerije, istoričarka Margaret Džejkob će krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina potvrditi značaj masonskih loža u procesu pretvaranja prosvetiteljskih ideala u građansku političku kulturu.

Da bi se razumela uloga masonerije u širenju prosvetiteljstva i oblikovanju građanskog društva, najvažnije je razumeti kako su zidarske lože prerasle u neku vrstu indirektnih građanskih organa vlasti unutar apsolutističke države. Prema Kozeleku, u tom procesu posebnu funkciju imala je *tajnost*: štiteći članove od apsolutističke vlasti, postala je stožer sveopšteg građanskog okupljanja na kontinentu. Na taj način, masonske lože postaju socijalni prostor u kojem se pre svega realizuje jedan novi – građanski – moral, moral koji brzo osvaja javnu sferu kroz prosuđivanje o apsolutističkoj državi i njenoj politici. Na taj način, tajnost masonerije stvara takav tip društvenog grupisanja koje prikriva političku poleđinu prosvetiteljstva, uz istovremeno jačanje samosvesti nove – građanske – elite, koja sebe sve više posmatra kao potencijalnog nosioca političke moći.[4]

Ipak, uloga masonerije u tom procesu dugo je neopravdano zanemarivana, pre svega zato što nije uočen pravi značaj deizma: to je bila nova religioznost po meri razuma, jer se etička načela za usmeravanje savesti nisu izvodila iz dogme, već iz

---

[1] A. de Barruel: *Mémoires pour servir a l'Histoire de Jacobinisme*, tome I-IV, 1797.

[2] Fransoa Fire: *O francuskoj revoluciji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1990, str. 178. O značaju Barelovog dela za oblikovanje moderne teorije zavere vidi - J. M. Roberts: *The Mythology of the Secret Societies*, Secker & Warburg, London, 1972.

[3] Franco Venturi: *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.

[4] Vidi - Rajnhart Kozelek: *Kritika i kriza*, Plato, Beograd, 1997.

racionalne argumentacije. "U svojoj internalizaciji etike i vere izvedene iz živog društvenog iskustva, *nova religioznost je sakralizovala javnost, isto kao što je i sankcionisala privatnu autonomiju*."[5] 'Sakralizovana javnost i sankcionisana privatnost' nisu ništa drugo do građansko društvo, koje je zauzelo upražnjeno mesto u istorijskoj zbilji kada se deistički Bog – sa počasnom titulom 'prauzroka' – povukao isključivo u domen onostranog. Ali, dok su posetioci pariskih salona i članovi filozofskih društava na kontinentu mogli samo izdaleka da obožavaju novu svetinju, građansko društvo je za novu, nezanatsku englesku masoneriju sa početka osamnaestog veka bilo i konstitutivna stvarnost i model njenog organizovanja. Ako se imaju u vidu način osnivanja loža i izbora unutar njih, zaista se može reći da je masonerija 'ustanovljena društvena grupa koja teži da primenjuje samoupravu kroz izbore i vladavinu većine', a masonska loža 'hram koji su načinili ljudi da čuvaju konstitucionalnu legalnost svoje skupštine'.[6]

Slobodno zidarstvo je, šireći se na evropski i severnoamerički kontinent, nesumnjivo bilo činilac u prenošenju nove političke prakse i u stvaranju nove – *političke* – javnosti. Ništa manje nego u parlamentu, salonima, filozofskim i naučnim društvima, i unutar loža se stvarao politički jezik i izgrađivala politička kultura. U najranijim opisima rada francuskih loža nalazimo izraze kao što su 'izbori', 'vlada', 'predstavnici', 'pluralizam', 'konsenzus sve braće'... Nema sumnje da "jezik koji se govori u ustanovljenim organizovanim grupama, koje imaju pravila, rituale i zakletve, može imati naročitu snagu. Njihov govor je glasniji od govora pojedinca; slušalac transformiše ono što čuje, ali je i transformisan time. U izvesnom smislu, tekst postaje kontekst."[7]

Pokazaće se, međutim, da su se značenja masonske terminologije veoma razlikovala. U Britaniji je to mogao biti dvorski ili vigovski, zatim jakobitski, pa čak i seoski diskurs. Sredinom osamnaestog veka u Holandskoj republici isti je bio prepun značenja nacionalnog i centralističkog, dok je u Pruskoj podrazumevao obožavanje kulta prosvećenog apsolutiste Fridriha II.[8] U Francuskoj pak, isti izrazi koji su se čuli u ložama mogli su imati sasvim suprotna društvena i politička značenja – od monarhističkih i veoma umereno reformatorskih, do republikanskih i egalitarističkih – a sve u zavisnosti od toga da li su ih koristili aristokrate ili mladi pariski intelektualci.

---

[5] Margaret C. Jacob: "Private Beliefs in Public Temples: The New Religiosity of the Eighteenth Century"; *Social Research*, 1 (1992), str. 64, naglasio Ž. L.

[6] Isto, str. 79-80.

[7] Margaret C. Jacob: *Living the Enlightenment*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1991, str. 12.

[8] O značajnim vezama slobodnog zidarstva i prosvetiteljstva u nemačkim zemljama vidi – Eugen Lennhoff: *Die Freimaurer*, Phaidon-Verlag, Zürich-Leipzig-Wien, 1932.

Ipak, u vreme početnog širenja slobodnog zidarstva lože na kontinetnu su bile odraz britanskih loža i nosile su sa sobom oblike unutrašnje organizacije i uprave, kao i ohrabrenje za onaj vid društvenog ponašanja koje je razvijeno u političkoj kulturi ostrva. Već tada su se skupštine loža sazivale putem potpisanih akata, dok sa sastanaka ostaju zvanični zapisnici koje priprema izabrani zapisničar. Povrh svega, unutar loža se odlučuje većinskim glasanjem, po principu 'jedan čovek, jedan glas'. Zbog toga su masonske lože, bar u početku, bile jedan od mnogih kanala kojima se prenosila nova politička kultura, da bi se ista – na temeljima konstitucionalizma – postepeno okrenula protiv staleškog društva utemeljenog na privilegijama.

U sagledavanju odnosa slobodnog zidarstva i politike u osamnaestom veku, Margaret Džejkob je zaključila da je pravi značaj masonskih loža bio u tome što su se unutar njih zahtevi prosvetiteljstva pretvarali u indidvidualno ponašanje: ideali ljudskog savršenstva među masonima postali su razumnost, društvenost, moralnost i tolerantnost. Pored toga, učeći da u slobodnoj i argumentovanoj raspravi formiraju svoje mišljenje, da vode zapisnik i da plaćaju takse, da glasaju i da uvažavaju rezultate glasanja, masoni su se u ložama privikavali i na nove, čisto građanske dužnosti i vrline.[9] Sve u svemu, "masonerija je, uprkos svojoj ekskluzivnosti, tajnosti i predubeđenju koje imamo o njoj, prenosila i sažimala prosvetiteljstvo, prevodeći celokupan kulturni rečnik svojih članova u zajedničko iskustvo koje je bilo građansko, a time i političko."[10]

Društveno-istorijska zbivanja od druge polovine osamnaestog veka pokazala su, međutim, da masonerija nije bila sposobna da održi tu svoju usmerenost, odnosno da u društvenim promenama nije mogla biti više od prenosioca težnje za stvaranjem političkih institucija građanskog društva. Sociološka analiza, zasnovana na relevantnim istorijskim istraživanjima, pokazuje da je osnovna prepreka tome bila (i ostala) sama slobodnozidarska organizacija, koja kroz dužnost tolerancije po verskim i političkim pitanjima relativizuje različita idejna stanovišta i time onemogućava stvaranje bilo kakve ideologije koja bi bila platforma za društvenu akciju. Isto tako, moguća društvena promena može da nosi sa sobom i nasilje, što je nemoralno, pa time i u suprotnosti sa osnovnim idealima spekulativne masonerije. Zbog toga je bratstvo, uprkos uspešnom širenju izvan Velike Britanije,[11] već od

---

[9] "Najčudesniji kvalitet masona je da je građanin", ostalo je zabeleženo sa jednog masonskog sastanka s kraja osamnaestog veka u zapisniku koji se čuva u biblioteci Velike lože Holandije u Hagu.

[10] M. Jacob: *Living the Enlightenment*, str. 224.

[11] Prve dve lože izvan Velike Britanije osnovane su na Gibraltaru 1728. i u Kalkuti 1729. godine, a od 1730. ima ih i u severnoameričkim provincijama Nju Jork, Nju Džersi i Pensilvanija. Za spekulativnu masoneriju na evropskom kontinentu zna se od tridesetih godina osamnaestog veka i to prvo u zemljama bližim Velikoj Britaniji – u Francuskoj, Holandiji, Belgiji i Nemačkoj. Do kraja veka masonerija se proširila na skoro ceo kontinent, a početkom i prvom polovinom devetnaestog veka javlja se i u Africi, Južnoj Americi i Australiji.

sredine osamnaestog veka posustalo u oblikovanju i prenošenju ideala građanskog društva i prakse njegovog konstituisanja. U zemlji svog nastanka masonerija je sve više postajala neka vrsta obaveznog kursa moralnog usavršavanja budućih vladara, dok je na kontinentu taj preobražaj, koji je tek predstojao, iziskivao aktivnosti koje nisu bile u skladu sa prirodom same organizacije, kao i žrtve na koje njeni članovi u najvećem broju slučajeva nisu bili spremni.

Okretanju masonerije od društvenih zbivanja i politike, sa posledicama koje se neće odmah i neposredno uočiti, doprineće i pojava takozvane *škotske masonerije*. Naime, slobodno zidarstvo se u Francuskoj od samog nastanka razvijalo na dva paralelna koloseka: s jedne strane, preko loža koje su osnivali engleski trgovci i pomorci, a s druge, preko organizacije koju su ustanovljavale jakobitske izbeglice[12] sa ostrva. Tvorac i ideolog ove druge, Endrju Majkl Remzi (A. M. Ramsay, 1696-1743), poznatiji kao 'vitez Remzi', u želji da – iz sasvim razumljivih razloga – izbegne mešanje u politička i verska pitanja države koja mu je dala pribežište, okrenuo se templarskoj tradiciji i hrišćanskom misticizmu. Iz činjenice da u Škotskoj nikada nije primenjena papska bula iz 1312. godine o raspuštanju Reda vitezova hramovnika, Remzi je zaključio da je ta zemlja domovina tajni koje je taj red, navodno, čuvao. Tako su legende o gralu, viteškim poduhvatima i drevnim kraljevima iz njegovih loža istisnule simboliku zidanja novog društva.

Prostor koji je nastao osekom interesovanja za građansko društvo, posebno unutar 'škotskog' slobodnog zidarstva, vrlo brzo je zauzela jedna druga, karakteru masonerije mnogo bliža kulturna pojava – *okultizam*. Štaviše, u drugoj polovini osamnaestog veka lože su prednjačile u ponovnom oživljavanju magije, kabale, alhemije i mistike, kao i u prihvatanju i širenju novih okultnih učenja.

Navedeni procesi znatno su izmenili intelektualnu klimu unutar – sada već raznovrsne, šarolike i ne baš uvek ozbiljne – organizacije. Dok je Monteskje još 1730. bez ustezanja prihvatio da bude iniciran u jednoj londonskoj loži, vodeći filozofi prosvetiteljstva to više nisu hteli da učine čak ni u Parizu. Volter je, istina, 7. aprila 1778. svečano primljen u parisku ložu 'Devet sestara', ali taj čin stvara samo dodatne razloge za sumnju. Mada se radilo o loži koja je bila 'briljantan izuzetak francuske masonerije' (Ševalije), ostaje otvoreno pitanje da li je to zaista bilo voljom filozofa, ili su masoni jednostavno prisvojili onemoćalog starca, koji je nakon nekoliko nedelja (31. maja) i umro. Skepsi ima mesta utoliko pre što se zna da je Volter uporno odbijao ne samo da stupi u organizaciju već i da se na bilo koji način izjašnjava o masoneriji. Bernar Fej je argumentovano pokazao da iza uspešnog konstituisanja i širenja slobodnog zidarstva nisu stajali najistaknutiji predstavnici intelektualne elite, već uticajni ljudi iz njihovog okruženja koji su podržavali njihov

[12] Jakobiti - pristalice škotske dinastije Stjuart. Posle svrgavanja Džejmsa II (1688.) u više navrata su, čak i otvorenom pobunom (1690, 1715. i 1745. godine), pokušavali da vrate Stjuarte na engleski, odnosno britanski presto.

rad, popularisali njihova učenja i istraživanja i koji su, iznad svega, bili sposobni organizatori.[13]

Okrenuto okultizmu i misticizmu i zabavljeno pronalaženjem masonskih titula, čija je jedina svrha bila da se ugađa taštini članova, bratstvo nije ni moglo biti pogodna sredina za bilo kakav konkretan prosvetiteljski poduhvat. Stoga ne treba da čudi zaključak Pjera Ševalijea da 'masoni nisu želeli *Enciklopediju*, niti je ova sačinjena u masonskom duhu'.[14] Od 272 saradnika na projektu samo su sedamnaestorica identifikovana kao masoni, ali među njima nisu ni Didro, ni Dalamber.[15] Međutim, ubrzo po objavljivanju *Enciklopedije* masonerija je pokušala da je na neki način prisvoji, ili bar da se nametne kao učesnik u projektu. Prvo se krenulo sa tvrdnjom da je izdavač bio mason, a zatim je pokušano sa štampanjem *Dodatka*, ali bez odobrenja Didroa. Međutim, ispostaviće se da mason Tomas-Pjer Breton nema baš nikakve veze sa *Enciklopedijom*, osim istog prezimena sa njenim pravim izdavačem, Andre Bretonom, dok se dodatak *Enciklopediji*, koji su izdali masoni Robine i Pankuk, sveo na preštampavanje prve tri sveske.[16]

I najznačajniji društveni događaj s kraja osamnaestog veka praktično je prošao mimo masonerije u Francuskoj, što takođe ne treba da čudi. Organizacija koja se dobro uklopila u stari režim i kojoj su pripadnici buržoazije pristupali zato što im je imponovao aristokratski ekskluzivizam, nije ni mogla biti sredstvo revolucionarne promene, a još manje pokretač zbivanja koja su započela jurišom na Bastilju. Iz dokumenata se vidi da se francuski Veliki orijent još i 1789. bavi isključivo unutarmasonskim pitanjima, mada je bio daleko najbrojnija organizacija u kraljevstvu, sa najmanje 30 hiljada članova u 629 loža. Uprkos tome, u razmatranju uspona i revolucionisanja trećeg staleža u Francuskoj i dalje se pribegava koncepciji po kojoj je iza građanstva stajao neki središnji organ, pri čemu je ta uloga najčešće pripisivana slobodnim zidarima. Međutim, "plemići (su) zauzimali veliki broj mesta u njihovim ložama, tako da ove ne bi bile u stanju da se založe za stvar Trećeg staleža, *a da ne izazovu proteste i rascepe za koje nemamo nijedan primer*"[17].

---

[13] Bernard Fay: *La Franc-maçonnerie et la Revolution Intellectuelle du XVIIIe Siecle*, La Librairie Francaise, Paris, 1961.

[14] Pierre Chevallier: *Histoire de la Franc-Maçonnerie française*, Fayard, Paris, 1974, tome I, str. 270.

[15] Naravno, ni ta sedamnaestorica nisu učestvovala kao masoni, već kao stručnjaci za pojedina pitanja (vidi - isto, str. 267-272).

[16] Istini za volju, treba reći da je to urađeno pod veoma nepovoljnim okolnostima, kada se za štampanje i distribuciju Enciklopedije završavalo u Bastilji.

[17] Žorž Lefevr i dr.: *Istorija Francuske*, Prosveta, Beograd, 1961, knj. II, str. 34, naglasio Ž. L. "Američki uticaj i imena Vašingtona, Franklina i Lafajeta daju novim idejama neuporedivu draž; taj uticaj i ta imena prodiru sve dublje zahvaljujući brošurama i usmenoj propagandi koja se sama od sebe razvijala po salonima, u akademijama i raznim društvima, čiji broj neprestano raste: prosvetna društva, kao što je Muzej, dobrotvorna ili čak politička, kao što su klubovi ili Društvo prijatelja

Unutar loža je vladala samo konvencionalna jednakost, slična onoj u staleškim udruženjima: za razliku od republikanaca, braća masoni u međusobnom oslovljavanju nisu bila na 'ti'. Stvarna jednakost koju je nosila Revolucija za pripadnike slobodnozidarskih loža iz redova aristokratije sigurno je bila gorka.

Posmatrano u celini, masonerija u Francuskoj je bila potpuno zatečena zbivanjima iz 1789, a njena početna dezorijentisanost je za vreme jakobinske diktature prerasla u pravo rasulo. Mada se u periodu direktorijuma polako oporavlja, predstavlja beznačajnu društvenu organizaciju, što se najbolje vidi iz izveštaja pariske policije s kraja osamnaestog veka. Zbog toga je Napoleon u prvi mah razmišljao o potpunom suzbijanju slobodnog zidarstva, ali, videvši u bratstvu mogući neformalan, a efikasan organ kontrole državnih aparata, ipak je odlučio da ga revitalizuje i iskoristi.[18] Njegovo patronatstvo nad organizacijom bilo je znak za državne činovnike da pohrle u lože i da i na taj način iskažu podršku vladaru.[19]

Usmerenost ka praksi konstituisanja građanskog društva slobodno zidarstvo će zadržati tamo gde, usled nepostojanja brojnog i starog plemićkog sloja, aristokratski ekskluzivizam nije bio društveno preovlađujući uzor za poistovećivanje; zatim tamo gde, zahvaljujući društvenim zbivanjima, okultizam nije uspeo da istisne aktuelnost građanskog obrasca i, na kraju, tamo gde su članstvo činili pripadnici nacionalne buržoazije koja se borila pre svega za svoju nacionalnu državu. Zbog toga *masonerije nema u procesima i zbivanjima vezanim za promenu društvenog uređenja unutar postojećih, ali je prisutna u stvaranju nekih novih država*. No, ni tada ne treba preuveličavati njen značaj. Mada se u slobodnozidarskim ložama severnoameričkih provincija engleska politička praksa spajala sa idejama francuskog prosvetiteljstva, predlog *Deklaracije nezavisnosti*, na osnovama Lokove i Rusoove političke teorije, ipak će izraditi jedan ne-mason, virdžinijski advokat Tomas Džeferson.[20] Do preuveličavanja uloge masonerije u konstituisanju Sjedinjenih Američkih Država dolazi zato što se gubi iz vida da je buržoazija severnoameričkih provincija – koja je i činila većinu u masonskim

---

Crnaca, slobodnozidarske lože u kojima se sveštenici i velikaši udružuju s građanima u zajedničkoj želji da stresu u najmanju ruku 'fanatizam' i 'tiraniju'. – Ali se ne treba zavaravati u pogledu snage tog pokreta. Najveći broj plemića je neprijateljski raspoložen prema jednakosti prava; sveštenici opet prema verskoj slobodi. Katolička crkva i apsolutna vlast imaju mnogobrojne branioce, koji nisu naročito daroviti, ali se ipak mnogo čitaju u građanskim redovima" (isto, str. 19).

[18] Treba reći da je takvoj odluci doprinela i sama masonerija u Francuskoj, koja se, nakon proglašenja konzulata (krajem 1799), brzo sabrala i ujedinila.

[19] "Napoleon je držao pod svojom rukom i slobodne zidare, čiji je veliki majstor postao njegov brat Žozef. Godine 1814. bilo je u Francuskoj na hiljadu njihovih loža; njima su pripadali mnogi visoki činovnici i vojna lica, kako u Francuskoj tako u vazalnim državama, te se stoga slobodno zidarstvo smatralo svuda kao jedan od stubova Napoleonovog poretka" (Ž. Lefevr: isto, knj. II, str. 188).

[20] Vidi - Hugh Brogan: *The Penguin History of the United States of America*, Penguin Books, 1985, str. 179-183.

ložama – težila ekonomskom i političkom osamostaljivanju pre svega da bi ostvarila svoje ekonomske interese. Takođe se olako prelazi preko proste činjenice da je verovatno najveći broj učesnika u Ratu za nezavisnost iz redova masonerije bio rukovođen pre svega patriotskim, a ne slobodnozidarskim pobudama. U tom smislu, nećemo pogrešiti ako zaključimo da je proces konstituisanja Sjedinjenih Američkih Država određivao i karakter društvenog delovanja masonerije, a ne obrnuto.

Da li će masonerija zadržati, zanemariti ili odbaciti svoj, u trenutku konstituisanja jasno određen stav prema građanskom društvu, zavisilo je od samih društvenih okolnosti unutar kojih se oblikovala i rasprostirala. Gradeći svoju izuzetnost na okupljanju postojeće društvene elite u jednoj zemlji, *slobodno zidarstvo nije moglo da dovede u pitanje ni društveni pokret ni društveni poredak koji je tu elitu stvarao*.

Literatura

Brogan, Hugh: *The Penguin History of the United States of America*, Penguin Books, 1985.

Cantor, Norman: *The English – A History of Politics and Society to 1760*, Georg Allen and Unwin Ltd., London, 1967.

Chevallier, Pierre: *Histoire de la Franc-Maçonnerie française*, tome I, Fayard, Paris, 1974, tome II-III, Fayard, Paris, 1993.

Fay, Bernard: *La Franc-maçonnerie et la Revolution Intellectuelle du XVIIIe Siecle*, La Librairie Française, Paris, 1961.

Fire, Fransoa: *O francuskoj revoluciji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1990.

Gould, Robert F.: *A Library of Freemasonry*, The John C. Yorston Publishing Company, London-Philadelphia-Montreal, 1911, vol. I-V.

Habermas, Jirgen: *Javno mnenje – Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Kultura, Beograd, 1969.

Hamill, John: *The Craft – A History of English Freemasonry*, Crucible, Wellingborough, 1986.

Jacob, Margaret C.: *Living the Enlightenment*, Oxford University Press, New York -Oxford, 1991.

Jacob, Margaret C.: "Private Beliefs in Public Temples: The New Religiosity of the Eighteenth Century", *Social Research*, 1 (1992).

Kozelek, Rajnhart: *Kritika i kriza*, Plato, Beograd, 1997.

Lazar, Žolt: *Okultizam danas*, Novi Sad, 1991.

Lazar; Žolt: *Nastanak masonerije*, Visio mundi academic press, Novi Sad, 2002.

Lefevr, Žorž i dr.: *Istorija Francuske*, knjiga II, Prosveta, Beograd, 1961.

Lennhoff, Eugen: *Die Freimaurer*, Phaidon-Verlag, Zürich-Leipzig-Wien, 1932.

Parsons, Talcott: *Društva*, August Cesarec, Zagreb, 1991.

Prelog, Milan: *Istorija slobodnog zidarstva*, Zagreb, 1929.

Roberts, J(ohn) M.: *The Mythology of the Secret Societies*, Secker & Warburg, London, 1972.

The Constitutions of the Free-Masons, London, 1723.

Venturi, Franco: *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.